

ԱՐՄԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
*«Մխիթար Գոշ» հայ-ռուսական միջազգային
համալսարանի հայցորդ*

ARMAN HOVHANNISYAN
*Applicant of "Mkhitar Gosh" Armenian-Russian
International University*

АРМАН ОГАНИСЯН
*Соискатель Армяно-российского международного
университета «Мхитар Гош»*

**ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻԻ ՇՈՒՐՋ**

**ON THE ISSUES OF RELATIONSHIP BETWEEN FREEDOM,
MORALITY AND LAW**

**К ВОПРОСУ О ВЗАИМОСВЯЗИ СВОБОДЫ,
МОРАЛИ И ПРАВА**

Ազատության, բարոյականության և իրավունքի հարաբերակցության մասին հարցը վերաբերում է էթիկայի և իրավունքի փիլիսոփայության հիմնական հարցերին¹: Պլատոնի էթիկայի համակարգը, որը սահմանում է Հոբսի և Կանտի էթիկական համակարգերի հիմնական գծերը, կարևոր է բոլոր ժամանակների համար: Այս համակարգում լուսավորության շրջանում ներկայացված են ազատության երկու լիովին տարբեր հասկացություններ, մի կողմից Թոմաս Հոբսի՝ 1588-1679 թթ., մյուս կողմից Իմանուիլ Կանտի՝ 1724-1804 թթ. կողմից: Այս խնդրի լուծման փորձը ձեռնարկվում է սույն հոդվածում ազատության մասին քրիստոնեական աստվածաբանության ուսմունքի² հաշվառմամբ, որի միջոցով դրվում է խնդիր՝ ցույց տալու բարոյականության և իրավունքի նշանակությունը ներկա հասարակական զարգացումների հորձանուտում:

Անտիկ ժամանակներից ի վեր փիլիսոփայական հարցադրումների կենտրոնում գտնվում է մարդու կենսագործունեության մասին հարցը, որում կարևոր տեղ է տրվում նաև իրավունքին: Պլատոնն իր պետաիրավական համակարգի հայեցակարգը զարգացնում է «Պետություն»³ աշխատությունում: Մարդուն տարբերում է հակադրությունների առկայությունը՝ զգացում և բանականություն:

¹ Մանրամասն տես *Սլոտինյան Հ. Մ.*, Իրավունքի տեսության հիմնահարցերը. ֆենոմենոլոգիական մոտեցում, Երևան, 2006, նույնի, Իրավունքի փիլիսոփայության ներածություն, Երևան, 2019:

² Մանրամասն տես *Պասյան Ռ.*, Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները: Սբ. Էջմիածին, 2002:

³ Տես *Սլատոն*, Государство, Санкт-Петербург, «Наука», 2005:

Բանականությունը կողմնորոշվում է լավի գաղափարով: Այս գաղափարում ընդունվում է ուժը, որպեսզի հանդարտեցնան իմաստով կապված լինի շրջակա աշխարհի հետ, ազդի զգացմունքների վրա: Այս զգացման միջոցով պաշտպանվում են սխալներից: Դրա հետ մեկտեղ Պլատոնը երազում է այնպիսի իրավիճակի ստեղծման մասին, որի պայմաններում մարդիկ կլինեն հավասար և ընկերասեր: Պլատոնն այս տեսության մեջ հիմնվում է նախևառաջ յուրաքանչյուրի բանականության վրա⁴: Դրա հետ մեկտեղ «Պետություն» աշխատությունում նա բանականության պահպանման պատասխանատվությունը փոխանցում է հատուկ խավին՝ փիլիսոփաներին, որոնք պետք է իշխեն մարդկանց, կառավարեն երկիրը՝ որպես իմաստուն ու գիտուն կառավարիչներ:

Պլատոնը հետագայում սահմանում է, որ յուրաքանչյուր մարդ ուղղված է կոռուպցիոն երևույթների դրսևորմանը: Նրա Սիցիլիա գնալու տպավորություններն իրենց արտացոլումն են գտել այսպես կոչված «Յոթերորդ նամակում», որը գետեղված է «Օրենքներ»⁵ աշխատությունում: Այն պետությունը, որտեղ գերիշխում են փիլիսոփաները, իրենից ներկայացնում է կատարյալ պետություն:

Պլատոնը՝ որպես երկրորդ ճանապարհորդություն, առանձնացնում է փիլիսոփաների փոխարեն օրենքների և իրավունքի գերակայության պետությունը: Օրենքներն ազդում են քաղաքացիների վրա համոզման միջոցով: Եթե ազդեցությունը չի բավարարում, ապա դրանց իրականացման համար կարող է կիրառվել հարկադրանք:

Եթե դիտարկենք Պլատոնի երկու աշխատանքների փոխկապակցվածությունը՝ «Պետություն» և «Օրենքներ», ապա պարզ է դառնում, որ փիլիսոփան պատկերացրել է որոշակի վարքագծային համակարգ, որը տարբերվում է յուրահատուկ երեք մակարդակների առկայությամբ: Առաջին մակարդակը զգացմունքների ցուցանիշն է: Այն կապված է սխալների (խախտումների) հետ: Պլատոնը խոսում է մարդու՝ ավելի շատ նյութական միջոցներ ունենալու մշտական ձգտման մասին: Մարդկային զգացմունքները երբեմն նմանվում են շատակեր կենդանու: Երկրորդ մակարդակում այս զգացմունքներին հակադրվում է բանականությունը, որը տարբերվում է նրանով, որ ընկալում է և՛ իրական, և՛ հանդերձյալ աշխարհը: Բանականությունն ուղղված է զգացմունքների զսպանը կամ սահմանափակմանը: Այս մակարդակում կարևոր դեր է խաղում չափավորությունը: Այս որակները ներկայացվում են որպես հիմնարար՝ Պլատոնի էթիկայի ողջ հայեցակարգի համար: Երրորդ մակարդակում արդեն ի հայտ է գալիս իրավունքը: Բովանդակային առումով այն ուղղված է դեպի բանականություն՝ դեպի երկրորդ մակարդակ: Իրավունքը հավասարակշռում է բանականության թերությունները որոշակի հարկադրանքով, որը բնական է մարդկային վարքագծի կանոնակարգման համար:

Նմանատիպ մտահանգումներ առկա են նաև Հոբսի ու Կանտի գործերում: Հոբսի մոտ բնական միջավայրում ապրող մարդը տարբերվում է իշխանության անսահման ձգտում ունեցող մարդուց: Բանականությունը մարդուն առաջարկում

⁴ Shtu *Нерсесянц В.С.*, Политические учения Древней Греции, М., «Наука», 1979, էջ 143-189:

⁵ Shtu *Платон*, Государство, Санкт-Петербург, «Наука», 2005:

է սահմանափակել սեփական ձգտումը դեպի իշխանություն՝ դեպի բոլորի համար ընդունելի մակարդակ: Բանականության այս տեսակը Հոբսն անվանում է Աստծո կողմից մարդուն նվիրված: Այն իր գործնական արտահայտումն է գտնում Քրիստոսի ոսկե կանոնում, որը Հոբսի համար բնական օրենքի սահմանումն է. «Մի՛ արեք այլ անձանց այն, ինչը չեք ցանկանա, որ ձեր նկատմամբ կատարվի»:

Հոբսը բանականության այս բնագավառն անվանում է բարոյականության փիլիսոփայություն: Քանի որ ոչ ոք չի կարող հիմնվել այն գաղափարի վրա, որ բոլորը կհետևեն ոսկե կանոնին, անհրաժեշտ է պետության մասնակցությունը, որի վրա դրվում է ոսկե կանոնին հետևելու հարկադրանքի գործառույթ: Հոբսը պետական հարկադրանքն անվանում է «Լևիաթան», որպեսզի բնութագրի հարկադրանքի բարոյականության իրացման համար պահանջվող մասշտաբը:

Բարոյական օրենքները, որոնք նման կերպ պահպանվում են հարկադրանքով, քաղաքացիական օրենքներ են:

Դրա հետ կապված կարող են սահմանվել ոչ միայն ուղղություններ, որոնցով Թոմաս Հոբսը բացահայտում է նմանությունն անտիկ փիլիսոփայությանը, հատկապես Պլատոնի կողմից ներկայացված փիլիսոփայությանը, այլ նաև նրանք, որոնք ի հայտ են բերում տարբերություններ: Հոբսը դիտարկում է մարդու իշխանության ծարավը բնական վիճակում որպես մարդու՝ ինքնապահպանման և մահի հանդեպ վախի ձգտման հետևանք: Քանի որ յուրաքանչյուր մարդ ցանկանում է միշտ ավելին, քան իր կարգավիճակն է: Առաջին մակարդակի մարդկային չափումը ժամանակակից պայմաններում դրսևորվում է ավելի պարզորոշ կերպով, քան օրինակ՝ անտիկ փիլիսոփայության մեջ: Բարոյականության կապը ոչ երկրային բացարձակության հետ ավելի ազատ է, քան անտիկ փիլիսոփայության մեջ կամ անգամ քրիստոնեական աստվածաբանությունում:

Նման մակարդակներ ամրագրված են նաև Կանտի «Ձուտ բանականության քննադատություն» աշխատությունում⁶: Առաջին երկու մակարդակները ներկայացված են կենսաբանական մարդու և բնական մարդու միջոցով, որոնց Կանտը բարոյականության իր փիլիսոփայության մեջ հակադրում է իրար: Երկուսն էլ ընկնում են տարբեր օրենքների ազդեցության տակ: Բանական մարդու համար գործում է պատճառականության սկզբունքը: Նա իր գործողություններով ենթակա է կենդանի ցանկության, որի համար էլ ազատ չէ: Բանական մարդը կարող է դարձնել մտածողությունը իր վարքագծի հիմնական զսպանակը: Բանականի էությունը հանդես է գալիս համընդհանուր օրենքի տեսքով: Մարդու ազատությունը դրսևորվում է նրանում, որ նա կարող է հետևել այդ ընդհանուր օրենքին: Համընդհանուր կապն իր արտացոլումը գտնում է կատեգորիկ իմպերատիվում, որի առնչությունը ոսկե կանոնի հետ հաճախ մատնանշվում էին Կանտի տեսության մեկնաբանների կողմից, չնայած այն հանգամանքին, որ Կանտը դրանք այդքան հստակ չէր սահմանում:

Ինչ վերաբերվում է երրորդ մակարդակին, ապա Կանտն այստեղ նույնպես տեսնում է իրավունքի դրսևորում՝ արտաքին հարկադրանքում: Կանտի մոտ

⁶ Տե՛ս Կանտ, «Ձուտ բանականության քննադատություն», գերմաներենից թարգմ. Վարազդատ Տերոյանը, «Գիտություն», Երևան, 2010:

եղել են դժվարություններ դիրքորոշում մշակելիս, որը նախատեսում է բանականության տեղն իրավունքում, քանի որ առաջին հերթին այն բանականությունը դարձնում էր գործուն՝ ներքին կողմի միջոցով, այսինքն ինքնահարկադրանքի շնորհիվ, երկրորդ, նրա կողմից կառուցված բացարձակ բանական աշխարհում հաշվի չէին առնվել բանականության բացասական կողմերը: Նրանք դարձնում էին իրավունքն անհրաժեշտ:

Մեր ժամանակներում լայնորեն տարածված է այն համոզմունքը, որ ազատության ժամանակակից հասկացությունը ձևավորվել է Լուսավորության դարաշրջանում: Լուսավորության դարաշրջանի ուսումնասիրության արդյունքում պարզ է, որ այն ժամանակ ձևավորվել են ազատության երկու հակադիր հասկացություններ: Այն, ինչը մեկ ուսմունքի ակունքում ներկայանում է որպես ազատություն, մյուսում կարող է ներկայանալ որպես անազատություն: Այսպիսի դրույթ առաջացել է իրավունքի փիլիսոփայության և իրավագիտության միջև առկա բանավեճերի հետևանքով, որոնք մինչև այժմ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը⁷:

Մենք կփորձենք կարճ բնութագրել առկա հակասությունները, որի հիմքում կդրվի երեք յուրահատուկ մակարդակներից կազմված վերոնշյալ կառույցը՝ զգացմունքներ, բանականություն և իրավունք:

Հոբսը կարող է ներկայացվել որպես ազատություն կատեգորիայի առաջին հետազոտող, ով որոշակի չափով մեկնաբանել է քաղաքական ազատությունը, քանի որ այդ կատեգորիան հիմնարար է սահմանադրական իրավունքի և քաղաքականության համար, որը սահմանվել է ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակներից ի վեր: Բնական ազատությունը, ինչպես սահմանում է Հոբսը, դրսևորվում է իշխանության հանդեպ անհագ ձգտման մեջ: Մարդու ազատությունը դիմադրության ազատությունն է, որն անձը կարող է հակադրել իշխանության հանդեպ ցանկացած ձգտման: Այն դրականորեն է ծառայում մարդու ինքնապահպանմանը: Տվյալ ազատությունը նպատակ ունի մարդուն ձերբազատել մահվան վախից: Սահմանափակումները, որոնք դրվում են մարդկային փոխհարաբերությունների հիմքում, բարոյական պարտականությունների և քաղաքացիաիրավական օրենքների կողմից հասցնում են անսահմանափակ բնական ազատությանը, այլ կերպ ասած, քաղաքացիական ազատությանը, որն իր բնույթով մնում է բնական ազատություն: Քաղաքացիական ազատությունը բնական ազատության այն չափաբաժինն է, որը կարող է տրամադրվել յուրաքանչյուր անհատի՝ մարդկանց համատեղ գոյն ապահովելու նպատակով:

Այլ է Կանտի հիմնադրույթը: Նրա համար ազատությունը կենդանական ձգտումների ազատության միջոցով է արտահայտվում, որը կարող է նշանակել համընդհանուր օրենքի իրացման ազատություն: Մենք ազատ ենք, եթե կատարում ենք մեր պարտականությունները:

Հակառակը, անազատ է գործում բանական մարդը, ով կարող է վերապրել միայն իր կենդանական ձգտումները: Մենք բնութագրում ենք այն որպես ազատության հասկացություն: Բարոյական ազատության այս հասկացությունը մնում

⁷ Մանրամասն տե՛ս *Малахов В.П.,* Философия права, Идеи и предположения, М., 2008, էջ 8-27:

է որպես Կանտի փիլիսոփայության կենտրոնական հատված, որը նա մոդիֆիկացրել է 1793 թ. իր աշխատանքներից մեկում, որոնք նվիրված են կրոնի հարցի քննարկմանը: 1797 թ. «Բարքերի մետաֆիզիկա» աշխատանքում նա փորձեց տվյալ հասկացության կողքին դնել արտաքին ազատության հասկացությունը, որը շատ նման է Հոբսի բնական ազատության մասին հասկացությանը:

Երբ հղում են կատարում Կանտին, ապա առաջին հերթին իրավունքի ուսմունքում կիրառում են «Կամքի ազատությունը այլոց հարկադրական կամայականությունից» սկզբունքը, այսինքն Կանտի կողմից ներկայացված ազատության հասկացություններից երկրորդը, որը չնայած պակաս կարևոր է նրա փիլիսոփայության կառուցման մեջ, այնուամենայնիվ Հոբսի ազատության հասացությանն ավելի նման է:

Լուսավորության շրջանում դրված էր հիմնարար հարց, արդյոք մենք ազատ ենք մեր կրքերի, թե՛ բանականության շնորհիվ, որն այդ կրքերը զսպում է որոշակի շրջանակներում: Տվյալ հարցի պարզաբանումը հնարավոր չէ առանց Լուսավորության դարաշրջանում ազատության մասին երկու հասկացությունների զարգացման պատմության տեսության: Ինչպես Հոբսն, այնպես էլ Կանտը դիմում էին ազատության մասին քրիստոնեական ուսմունքին, չնայած նրանք այս կապը հիշատակում են միայն անուղղակի կերպով:

Քրիստոնեական աստվածաբանությունը ներառում է ազատության երկու հասկացություններն էլ, սակայն հաջողվում է կապել այդ երկուսն իրար, ի տարբերություն Հոբսի և Կանտի:

Փորձենք տալ ազատության մասին քրիստոնեական ուսմունքի կարճ նկարագրությունը: Նշված ուսմունքը մշակվել է նախևառաջ Օգոստինիանոսի կողմից իր «Աստծո կարկուտ» աշխատությունում և «Ներում և ազատ կամք» շարադրվածքում: Օգոստինիանոսը բանավեճի է մտնում քրիստանացի վանական և աստվածաբան Մորգան Պելագիոսի հետ: Նոր ժամանակների սկզբում Մարտին Լյութերը հիմնվում էր Օգոստինիանոսի վրա, իսկ Էրազմ Ռոտերդամցին հանդես էր գալիս Լյութերի դեմ և ուներ դիրքորոշում, որը մոտ է Պելագիոսին:

Համաձայն Օգոստինիանոսի ուսմունքի՝ սկզբում Ադամը դրախտում հաճույք էր ստանում հարատև կյանքի ազատությունից: Նա ստանալով լավի և վատի միջև ընտրության ազատություն՝ արդյունքում ընտրելով վատը՝ մեղսագործություն կատարելով, որն իր ազդեցություն թողեց ողջ մարդկության ճակատագրի վրա: Այս ընտրության հետևանքը եղավ անմահության կորուստը, այն վրա հասավ որպես մեղքի համար վարձատրություն: Մարդկությունն ընկավ մեղքի ենթակայության տակ, որտեղից դուրս գալ հնարավոր չէ սեփական ուժերով: Այս անազատությունից մարդկությունը կարող է դուրս գալ միայն Աստծո հանդեպ սիրո միջոցով, որը վերադարձնում է անազատ մարդուն մեղսագործության ընթացքում կորցրած հավերժ կյանքի ազատությունը⁸: Ահեղ դատաստանից հետո նորից կհայտնվի դրախտային վիճակը, ուր կկանգնի ընտրության ազատության խնդիրը լավի և վատի միջև:

Օգոստինիանոսի և Պելագիոսի միջև բանավեճը, իսկ ըստ այդմ՝ Լյութերի

⁸ Տե՛ս *Սրբեփանյան Հ. Մ.*, Իրավունքի փիլիսոփայության ներածություն, Երևան, 2019:

և էրազ Ռոտերդամցու բանավեճն ընթանում էր հետևյալ հարցի շուրջ: Արդյոք մարդը, որը մեղսագործ է, ազատության նշված վիճակը կարող է ձեռք բերել Աստծո ներողամտության միջոցով, թե՛ կարող է դրան հասնել սեփական ջանքերով: Արդյո՞ք Ադամի մեղսագործությունը վերացրեց մարդուն սկզբնապես տրված լավի ու վատի միջև ընտրության ազատությունն ամբողջությամբ, թե՛ մասնակիորեն:

Տվյալ դեպքում չկա հնարավորություն մանրամասն դիտարկելու առաջ քաշված հարցը: Վճռական է այն, որ ազատության մասին քրիստոնեական ուսմունքում իրար կողքի առկա են ազատության երկու կատեգորիաներ: Մարդուն տրված է լավի և վատի միջև ընտրության հնարավորություն: Նրանց առջև դրված է նաև խնդիր կիրառել այն ազատության իմաստով, որն ուղղորդում է դեպի հարատև կյանք: Այն հանգամանքը, որ մարդն ազատորեն ընտրում է վատը, չի հակասում նրա՝ լավի ընտրության միջոցով վատից ազատվելու խնդրին: Լավի և վատի միջև ընտրության քրիստոնեական ազատության մեջ մենք նորից տեսնում ենք Հոբսի բնական, դեռևս անսահմանափակ ազատությունը, մշտական կյանքի ազատության մեջ, որը մեղքի ենթակայությունից ազատությունն է և ճանաչվում է Կանտի բարոյական ազատության տեսանկյունից: Ազատության երկու հասկացություններն էլ հակադրվում են իրար և նրանք միասնականության մեջ դիտարկվում են միայն քրիստոնեական ուսմունքում:

Բարոյականության և իրավունքի համագործակցությունը պոզիտիվ իրավունքում, երբեք կասկածի տակ չի դրվել⁹: Քանի որ մարդու կենսական բարիքներում տեսնում ենք նրա բնական ազատության արտահայտությունը, և այն, որ վերջինս պաշտպանվում է ինչպես մասնավոր, այնպես էլ հանրային իրավունքի կողմից: Իրավական բարիքների ցանկը մասնավոր իրավունքում, այդ թվում՝ քաղաքացիական իրավունքում, իր հիմքում դժվար թե տարբերվի բարիքների համընդհանուր ցանկից: Իր վերջնական արտահայտումն իրավական բարիքների պաշտպանությունը գտնում է պոզիտիվ իրավունքների սուբյեկտիվ հնարավորություններում: Այստեղ ընդունված է, որ այլ մարդու բարիքների պաշտպանությունն իրավունքի միջոցով թույլ է տալիս դիտարկելու այսպիսի գործողությունները որպես իրավունքի՝ իրավական բարիքների հանդեպ հարգանքի բարոյական պարտականության խախտման նկատմամբ հակազդեցություն: Այն, ինչը տուժողի համար բնական ազատության հանդեպ խախտում է, ապա խախտողի համար այն հանդես է գալիս որպես իր սեփական կամքի ազատության խախտում:

Մեր ելակետային տեսակետը բարոյականության ու իրավունքի հարաբերակցության վերլուծության համար այն է, որ իրավունքը սահմանում է որոշակի սանկցիաներ իրավական նորմերի խախտման համար: Բարոյականության ու իրավունքի փոխհարաբերակցության պարզաբանման համար կարևոր է առաջնային ու երկրորդական պարտականությունների սահմանազատումը, որն անցկացվում է քաղաքացիական իրավունքի դոգմատիկայում, չնայած որոշակի տարբերությունների: Բարոյականության ոլորտը կարող է դիտարկվել առաջ-

⁹ Մանրամասն տե՛ս *Мартышин О.В.*, Нравственные основы теории государства и права //Государство и право, 2005, № 7, էջ 5-12:

նային՝ պարտականության տեսանկյունից այն դեպքում, երբ բարոյական առաջնային պարտականությունների խախտման ժամանակ այն ծնունդ է երկրորդային պարտականություններ, որոնք այդ դեպքում կդառնան իրական պարտականություններ:

Annotation. In the submitted article, the author provides an in-depth and comprehensive analysis of theoretical and practical issues related to the relationship between freedom, law and morality of the necessary forms of human life. The author discusses the levels of perception of morality and law in the context of the works of famous philosophers.

In the article the author discusses also the discrepancy between the concept of freedom in two branches of science by the philosophy of law and jurisprudence, and these concepts are briefly described on three levels: emotions, reason and law.

Аннотация. В данной статье проведен комплексный анализ теоретических и практических вопросов, касающихся взаимосвязи свободы, закона и морали необходимых форм человеческой жизни.

В статье рассматриваются уровни восприятия морали и права в контексте работ известных философов.

В статье также анализируется несоответствие понятия свободы в двух отраслях науки – в философии права и в юриспруденции, и эти понятия в статье кратко описаны на трех уровнях: эмоции, разум и закон.

Բանալի բառեր - ազատություն, իրավունք, բարոյականություն, փոխահարաբերակցություն, համակեցության կանոններ, բարոյական նորմեր, իրավական նորմեր, տեսաիրավական համակարգ:

Keywords: freedom, law, morality, relationship, coexistence rules, moral norms, legal norms, theoretical-legal system.

Ключевые слова: свобода, право, мораль, взаимосвязь, правила сосуществования, моральные нормы, правовые нормы, теоретическо-правовая система.

Ա. Հովհաննիսյան - «Մխիթար Գոշ» հայ-ռուսական միջազգային համալսարանի հայցորդ, ՀՀ արդարադատության նախարարության հակակոռուպցիոն և քրեակատարողական քաղաքականության մշակման վարչության փորձագետ, էլ. փոստ՝ hovhannnisan001@gmail.com

Ներկայացվել է խմբագրություն՝ 10.01.2020, տրվել է գրախոսության՝ 10.01.2020, երաշխավորվել է իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի պետաիրավական հետազոտությունների բաժնի վարիչ Գ. Սաֆարյանի կողմից, ընդունվել է տպագրության՝ 16.03.2020